

Dolga ni treba poravnati!

GRAEBER, David (2014): *Dolg: Prvih 5000 let dolžništva*. Ljubljana: Založba cf*.

Po ženevskem poročilu iz leta 2014¹ znaša skupni svetovni dolg 212 odstotkov svetovnega BDP. Posameznik ob pregledu vrtoglavih števil hitro dobi občutek, da celotnega dolga ne bomo nikoli zmožni poravnati, a kljub temu se večinoma ponavlja splošna mantra, da ga je treba vrniti. David Graeber, antropolog in anarhist, se v knjigi *Dolg*, ki ga je izstrelila med najpomembnejše mislece današnjega časa, sprašuje o zgodovini dolga, o njegovem družbenem pomenu in o tem, zakaj kljub temu, da se zavedamo škode, ki jo imajo varčevalni ukrepi za ljudi, trdimo, da je dolg treba vrniti. Splošno sprejemanje te trditve kot zdravorazumske ustvarja ozračje, v katerem se za radikalne označujejo že zahteve, ki želijo odplačevanje dolga zgolj podaljšati. O zahtevah po odpisu dolgovi ali vsaj obresti na glavnico pa v medijih pravzaprav nikoli nič ne slišimo. Graeber je s knjigo želel presekatati ta molk in splošno enoumje in nastal je izjemen pregled prvih 5000 let dolžništva.

Knjiga je lani (2014) izšla tudi v slovenskem jeziku v sijajnem prevodu Branka Gradišnika. In čeprav gre za znanstveno delo,

---

¹ Ženevsko poročilo (gl. Buttiglione, 2014) sicer ne vsebuje dolga finančnih družb, s katerim bi se skupni dolg še precej povečal, po nekaterih podatkih celo na 300 odstotkov (gl. Wall Street Journal, 2013).

nas preprost slog pisanja brez težav pospremi po zajetnih, skoraj šeststo straneh besedila. Razumljiv slog omogoča, da knjiga doseže širše bralstvo, še posebej pa jo priporočamo vsem politikom, ekonomistom in drugim mnenjskim voditeljem, ki vztrajajo, da je dolg treba vrniti in pri tem številne ljudi brez težav obsodijo na pomanjkanje.

A oglejmo si ozadje predpostavke: »Dolg je pa ja treba poravnati.« Graeber trdi, da ima ta trditev tako veliko moč, ker gre za moralno in ne za ekonomsko trditev. Z ekonomskega vidika ta trditev pravzaprav sploh ne drži, saj mora sama logika posojanja upoštevati tudi tveganje. Oziroma kot piše Jože P. Damijan, že sama posojilna pogodba »vključuje obrestno mero, katere prvi del pokriva tržno priznana ceno denarja, njen drugi del pa premijo za tveganje. Prek zadnje se upnik vnaprej zavaruje (in pobira redno premijo) za tveganje nepoplačila posojila.« (Damjan P., 2015) Nujnost poravnave dolga tako nima ekonomske podlage, ampak je razumljena kot stvar časti. Da bi razumeli povezavo med častjo in dolgovi, Graeber opiše tri moralna načela oziroma vrste interakcije, ki hkrati veljajo v družbi. Imenuje jih: komunizem, hierarhija in menjava. Komunizem opredeli v njegovi najbolj temeljni obliki, in sicer kot razmerje med ljudmi, ki se ravna po načelu »vsakdo po svojih zmožnostih, vsakomur po njegovih/njenih potrebah«. Pri komunističnih odnosih gre za medsebojno pomoč, ki nam velikokrat pomeni zadovoljstvo, da lahko storimo kaj za druge. Zato v njih ne prihaja do preračunljivosti in poskus poravnave računov bi bil absurden, saj zadostuje prepričanje, da bi tudi druga oseba enako naredila za nas.

Medtem ko pri komunističnih odnosih posamezniki ne nameravajo poravnati dolgovi, saj jih prvič niti ne razumejo kot dolgove, drugič pa bi s tem uničili temelj družbenega delovanja, gre pri odnosih menjave ravno za to, da se dolgovi poravnajo. Menjava namreč poteka med sebi enakovrednimi posamezniki, ki pa, ko transakcija ni popolnoma zaključena, se pravi, ko nista zamenjani vrednosti poravnani, povzroča dolg in tako postavi enega akterja v neenakopraven položaj. Ko se menjava poravna, postaneta oba akterja spet enakopravna in lahko svobodno odideta na svojo pot. Formalna enakost in individualizem

posameznikov tako zahtevata, da je treba dolgove nujno vrniti, saj se v nasprotnem primeru dolžnik znajde v podrejenem položaju. Poleg tega ustvarja odnos menjave divjo konkurenco med akterji. Ko vrednosti ni mogoče eksaktno določiti, prihaja do tekmovalnosti, kdo bo poklonil vrednejše darilo ali organiziral dražjo pojedino, saj to povečuje statusni simbol posameznika, ko pa gre za komercialno menjavo, ki jo lahko kvantificiramo, bosta obe strani zase iskali največjo materialno korist.

Načelo menjave in komunizma delujeta v tistih družbah, kjer veljajo člani za enake, medtem ko načelo hierarhije seveda ne. To je pomembno zato, ker pri hierarhičnih odnosih ne more priti do dolga, saj dolg predvideva začetni enakovreden položaj akterjev. Tako na primer preprosto ni mogoče, da bi s starši poravnali dolg; če nam bi to v kakšnem absurdnem primeru uspelo, bi bil to znak, da z njimi nočemo imeti več opravka.

O dolgu lahko torej govorimo le pri odnosih menjave oziroma če uporabimo Graeberove besede: »Dolg je potemtakem samo menjava, ki ni izpeljana do konca.« (2014: 173) To pomeni, da je dolg stroga recipročna zadeva. Optika recipročnosti pa je tista, s katero razumemo pravico in pravično družbo. Tako se poraja težnja, da se v želji po pravičnem delovanju na vse pretege trudimo poravnati dolgove. Iz tega pa po Graeberju izhaja tudi prevladujoče mnenje, da je tržni sistem v svojem temelju pravičen, saj je »eno samo velikansko omrežje recipročnih razmerij, v katerem se navsezadnje vsi računi izravnavajo in vsi dolgovi poplačajo« (ibid: 163). A zagovorniki tega mnenja pozabljajo, da se s širjenjem tržnih odnosov v vse pore družbe vsaka gesta osnovnega komunizma, ki je temelj človeške družbenosti, obravnava kot oblika menjave. Želja po pravičnosti nas nato sili, da vse te menjave poravnamo, kar pa uničuje družbene vezi in tako povzroča razdor v družbenih odnosih. Če se torej pravičnost posameznika meri v njegovem poplačanem dolgu, lahko hitro razumemo, kakšen vpliv ima na posameznike morebitna zadolženost. Ta je za dolžnika mučna, saj je zaradi nje v podrejenem položaju do upnika, poleg tega pa formalna enakost posameznikov predvideva, da je sam kriv za tak položaj. Vse to izvira iz logike, da če nekaj uspe nekemu, ki je meni enak, je

zgolj moja krivda, da meni to ne uspe. Tako tudi Graeber ob pregledu etimologije besed ugotavlja, da ima dolg številne izpeljanke z besedo greh in krivda, iz česar izhaja, da je dolžnik grešnik oziroma kriminallec. Podoben diskurz lahko nenehno poslušamo v medijih, ki nas skušajo prepričati, da smo grešili s tem, ko naj bi domnevno živeli prek svojih zmognosti, in da bodo ti grehi vplivali na naše otroke, če se ne pokesamo in začnemo skromno živeti. Ta diskurz je seveda ideološki, saj po eni strani legitimira politiko nizkih javnih izdatkov države.

Graeber nato z opisom »odkrivanja« Amerike prikaže, da ima enačenje dolžnika s kriminalcem lahko tudi samoizpopolnjujoče posledice. Španski zavojevalci so se kmalu znašli v dolžniškem položaju do svojih poveljnikov in ti do kralja, saj je bilo orožje, uporabljeno za osvajanje celine, zelo drago. Dolžniški položaj jih je tako silil v pridobivanje čim večjih količin zlata in srebra, za kar so začeli izkoriščati staroselce. Ti so v rudnikih v nemogočih delovnih razmerah množično umirali, tiste, ki so se upirali, pa so konkvistadorji neznosno mučili in se nad njimi izživljali. Graeber ugotavlja, da pri teh dogodkih »[n]imamo opraviti s psihologijo hladnega, preračunljivega pohlepa, marveč z veliko bolj zapleteno mešanico sramu in pravičniškega ogorčenja spričo dolgovi, ki so jih tako zelo bremenili in ki so se samo še večali« (ibid: 474–475). Te ugotovitve nam bi morale biti v opozorilo, da bo nadaljnje vztrajanje pri zahtevi po odplačevanju dolgov, še posebej od tistih, ki se niso zadolžili, proizvedlo zgolj ogorčenje in nasilje. In to lahko danes vidimo v Evropi.

Pettisočletna zgodovina dolga je za Graeberja hkrati tudi 5000-letna zgodovina denarja, saj sta se pojavila sočasno. Po Graeberju je denar namreč sploh omogočil dolg, saj je bilo z denarjem dolg sploh mogoče natančno ovrednotiti. Denar je tako zgolj monetarizacija dolga, kot valuta pa je razumljeno pravzaprav vse, kar bo država pripravljena vzeti za plačilo davkov. Z antropološko analizo nato kritično ovrednoti prevladujočo zgodovino denarja, ki ni, kot trdi večina *mainstream* ekonomistov, evolucionistična. Ti so namreč prepričani, da je zgodovina denarja potekala od naturalne neposredne menjave v

nerazvitih družbah, prek postopnega pojava denarja in do kreditnih instrumentov v 'razvitih' družbah. A antropološki dokazi govorijo o drugačni zgodovini:

V resnici nismo imeli najprej neposredne menjave, pa potem izumili denarja in navsezadnje razvili kreditnega sistema. Zgodilo se je prav nasprotno. Tisto, čemur danes pravimo virtualni denar, je prišlo najprej. Kovance smo dobili veliko pozneje, a njihova raba se je širila le neenakomerno, tako da niso nikoli docela podrinili kreditnega sistema. Neposredna menjava pa je, kot kaže, v veliki meri stransko odkritje pri rabi kovanega in papirnatega denarja: zgodovinsko prihaja do nje, kadar ljudje, ki so že vaje ni denarnega poslovanja, iz kakega razloga nimajo na voljo gotovine. (ibid: 57–58)

Graeber na podlagi teh ugotovitev uredi zgodovino denarja v različne cikle, v katerih prevladuje bodisi kreditni/virtualni bodisi kovani denar. Prvi prevladuje predvsem v mirnih časih, drugi pa v vojnih. Zgodovino denarja tako začne s prvim ciklom, ki ga postavlja v čas prvih poljedelskih imperijev (3500–800 pr. n. š.), v kateri je prevladoval kreditni denar. Sledila je aksialna doba (800 pr. n. š.–600 n. š.), v kateri so izumili kovani denar, ki je postal glavno plačilno sredstvo. Nato nastopi srednji vek (600–1450), ko zopet prevlada kreditni denar. Do sedemdesetih let 20. stoletja je trajala doba kapitalističnih imperijev (1450–1971), v kateri so uporabljali tudi različne vrste kreditnega denarja, ki so bile vezane na zlato in srebro. Zadnje obdobje se je začelo leta 1971, ko je Richard Nixon opustil zlato kot mednarodni monetarni standard za dolar. S tem smo znova prišli v cikel kreditnega denarja.

Doba prvih poljedelskih imperijev je imela tri velike centre: Mezopotamijo (3500–800 pr. n. š.), Egipt (2650–716 pr. n. š.) in Kitajsko (2200–771 pr. n. š.). Na splošno je veljalo, da

je denar veljal za obračunsko sredstvo in ni fizično krožil iz roke v roko. Trgovci in kupci so si med seboj izoblikovali kreditne aranžmaje, s katerimi so opravljali transakcije. Blago so dajali na up, njihov znesek pa zapisovali na glinaste tablice, ki so jih na to, ko je bil dolg vrnjen, razbili. Dogajalo pa se je tudi, da so tablice začele krožiti kot menice v višini zapisanega zneska. Pomembno je bilo, da je redno prihajalo do splošnih odpisov dolgov in s tem tudi vseh oblik dolžniškega hlapčevanja. Vladarji so se namreč bali kaosa in kmečkega puntanja.

Aksialna doba je prav tako imela tri središča, in sicer Sredozemlje, Indijo in Kitajsko, ki so doživljali izjemen razcvet. Za to obdobje je bila značilna razdrobljenost območij na manjša kraljestva oziroma države, ki so bile nenehno v vojni. Zato so začeli kovati denar, saj je bila večina vojsk poklicna in so morali vojake plačevati. Hkrati pa je vojska še dodatno pospešila množično kovanje denarja. Prvič s tem, da je plenila drage kovine, ki jih je na to država pretapljala v kovance, drugič pa zaradi »kompleksa vojska–kovanci–suženjstvo«. Vojska je namreč zaslužila veliko ljudi, ki so nato v rudnikih izkopavali kovine, uporabljene za plačevanje taistih vojakov. Uporaba kovanega denarja in potrebe vojakov po preživetju so ustvarile trge, ti pa so ljudi osvobajali iz statusnih spon in spodbujali racionalno razmišljanje. V aksialni dobi je tako prišlo do množičnejše pismenosti in nastanka različnih intelektualnih gibanj. Takrat so nastale temeljne filozofske šole in pomembnejše svetovne religije.

V srednjem veku so se razmere umirile in nastale so nove države, ki jim zavojevanje ni bilo primarnega pomena. Z zmanjšanjem vojske je prišlo tudi do velikega upada kovancev v obtoku, so pa kljub temu trgovci vztrajali pri izračunavanju v starih valutah, dejanske transakcije pa so potekale z drugimi stvarmi. Graeber piše, da je za srednji vek značilen »vsesplošen premik proti abstrakciji: pravo zlato in srebro sta se v glavnem preselila v cerkve, samostane in svetišča, denar je postal spet virtualen, obenem pa je vsepovsod nastajala težnja po vseobsežnih moralnih institucijah, ki naj bi uravnale ta proces in še posebej uveljavile različne oblike varstva dolžnikov.« (ibid: 399) Verske oblasti so pridobile veliko

moč in pod svojo upravo so same urejale gospodarsko življenje, in sicer od vodenja mednarodne trgovine pa do organiziranja krajevnih trgov. Indija in Kitajska sta bili takrat gospodarsko najbolj razvit del sveta. Konfucijska ortodoksija je bila sicer sovražna do trgovcev in profitnega motiva, vseeno pa je kitajska država dejavno promovirala trge in jih z ostrim nadzorom izkoristila za doseg visokega življenjskega standarda. Koncentracija bogastva v budističnih »neizčrpnih zakladnicah« je ustvarila prve oblike finančnega kapitala, saj so samostani začeli posojati denar po nižjih obrestnih merah kot oderuhi, del denarja pa je ostal v samostanih, ki so postali pravi gospodarski kompleksi. Trgovina pa se je najbolj razvila na območjih, kjer je prevladoval islam. Tu je nastal pravi svobodni, od države neodvisni trg in trgovce so čistili. Razvili so se kompleksni kreditni instrumenti, ki so temeljili na poštenosti podpisnikov, ugledu in zaupanju. Prav tako so strogo prepovedali suženjstvo, dolžniško tlako in kakršno koli oderuštvo, kar je še povečalo občutek zaupanja. Pomembno je poudariti, da so islamski trgovci videli trgovino kot podaljšek vzajemništva, se pravi kot podaljšek osnovnega komunizma. Graeber želi s tem primerom prikazati razliko med trgov in kapitalizmom, saj »[m]edtem ko je trg sredstvo za menjavo blaga s pomočjo denarnega medija [...], je kapitalizem predvsem umetnost takšne uporabe denarja, ki prinaša več denarja«. (ibid: 386–387) Krščanska Evropa je prav tako kot islamski svet nasprotovala oderuštvi, a s to izjemo, da so ga dovoljevali Judom, kar je imelo pozneje tragične posledice. Namesto oderuštva se je pojavila ideja o *interest*, pri katerem je šlo za oškodovanja za izgubo, ki jo je imel upnik, ker ni naložil denarja v kakšno dobičkonosno investicijo. Ta ideja se je pozneje v kapitalistični dobi razvila v idejo »lastnega interesa«, ki je imela izjemen vpliv. Koncept »lastnega interesa« predvideva, da posamezniki delujejo preračunljivo v želji po maksimizaciji lastne blaginje. Hkrati pa to pomeni, da je družbeni mir mogoč le z nadzorom državnega aparata.

Doba kapitalističnih velikih imperijev se je začela okoli leta 1450, ko se je svet znova začel odmikati od kreditnega denarja in se vračati k zlatu in srebru. Kreditni denar je še vedno

imel pomembno vlogo, a je v žlahtnih kovinah dobil materialno podlago. S tem ukrepom so skušali onemogočiti špekulacije, goljufije in zlorabe, saj je zaupanje, ena temeljnih predpostavk kreditnega denarja, v amoralnem svetu kompetitivnega trga dokončno izginilo. Z vrnitvijo žlahtnih kovin se je vrnilo tudi množično vojskovanje, neobrzdano oderuštvo, dolžniška sužnost in samo suženjstvo, hkrati pa je prišlo do vzpona znanosti in materialistične filozofije. Kovine, ki so množično pritekale iz Novega sveta, se večinoma niso ustavljele v Evropi, ampak so jih prodajali na Kitajsko, ki je doživljala izjemen gospodarski razvoj. To je ustvarilo veliko povpraševanje po zlatu in srebru, kar so za hitro obogatitev izkoristili italijanski, nizozemski in nemški trgovci, ki so bedeli nad pritokom žlahtnih kovin. Velike količine zlata tako niso prišle v roke revnih Evropejcev, ki so bili prisiljeni še dolgo uporabljati virtualni denar. Za vsakdanjo rabo to ni bilo problematično, zataknilo pa se je pri plačevanju davkov, saj so tisti, ki so imeli dostop do žlahtnih kovin, vztrajali, da sta denar le zlato in srebro. Postopno je začelo izginjati zaupanje, ki je majhnim skupnostim omogočalo delovanje brez rabe kovinskega denarja. Tako so konec 16. stoletja upniki začeli terjati od dolžnikov overjeno zadolžnico, kar je povzročilo razcvet sodnih pozivov in v manjših krajih so se tako rekoč vsi vpletli v takšno ali drugačno pravdanje. Kriminalizacija dolga je obenem povzročila tudi kriminalizacijo samega temelja človeške družbe, saj so bili v teh skupnostih vsi ljudje hkrati dolžniki in upniki. Družbenost je s tem dobila pridih zločinstva, kar je imelo uničujoče učinke na solidarnost med posamezniki. Dajanje na up je pridobilo slab sloves in uveljavilo se je gotovinsko plačevanje. Okoli leta 1800 so bankovci in kovanci z nižjo denominacijo postali splošno dostopni. Splošna raba kovancev pa je izoblikovala tako rekoč nov svet, »v katerem so ljudje celo običajne vsakodnevne nakupe pri mesarju ali peku opravljali z vljudno brezosebno, za okopi drobiža, in poslej si je človek lahko predstavljal vsakodnevno življenje kot vprašanje samopridne preračunljivosti.« (ibid: 510) To pa je prav tako omogočalo, da tudi navadni ljudje živijo svoje vsakodnevno življenje, ne da bi se morali zadolževati. Zato je zadolženost ponovno

videna kot greh in sramota in tisti, ki so se dojemali kot »spoštovanja vredni« ljudje, so se zaradi ponosa na daleč ogibali zastavljavcev in oderuhov. Prav tako pa jim je dejstvo, da niso nikomur nič dolžni, dajalo občutek svobode.

Leta 1971, ko je Richard Nixon opustil mednarodni zlati standard in spočel režim »plavajočih valut«, se je začela nova faza kreditnega denarja, za katero ne moremo videti končnih obrisov. Na področju denarja je prišlo do nekaterih paradoksov, ko so dolarji preprosto zamenjali zlato kot valuto svetovnih rezerv. Poleg tega se je po eni strani vrnil monetarizem, kjer vladna politika in centralna banka skušata skrbeti za natančen nadzor nad denarjem. Po drugi strani pa je financiacija kapitala povzročila, da je večina denarja, ki se investira v trg, odrezana od kakršnekoli proizvodnje ali trgovine in je namenjena le popolni špekulaciji. V drugih obdobjih, v katerih je prevladoval kreditni denar, so prevladali odmik od vojnih pohodov, suženjstva in dolžniške tlake ter formiranje ustanov, ki so varovale dolžnike. Doslej v novem ciklu, v kateri živimo, podobnih procesov ni bilo, celo narobe. Nova globalna valuta je morda še bolj zakoreninjena v vojaški moči; dolžniško tlačanstvo je še naprej glavno vodilo pri rekrutiranju delavstva. Krovne ustanove, kot je npr. MDS, ne branijo dolžnikov, temveč uveljavljajo pravice upnikov. Čeprav ta sistem velja zgolj 40 let, je že dodobra preobremenjen. Odprle so se mnogotere točke upora, kakršno je na primer gibanje Occupy, prav tako bo zanimivo videti, kakšne učinke bodo imele nekatere ameriške spodletele vojaške avanture. Zanimiv pa je tudi odnos med Kitajsko in ZDA, ki ga Graeber označi za tributnega. Kitajska se je tributnega sistema posluževala že v zgodovini (npr. dinastija Han), ko so v luksuzu »utapljali« morebitne politične nasprotnike (»barbarska« ljudstva), da bi jih ti pustili pri miru. Zdaj, ko ameriška moč tone, kitajska pa hitro raste, lahko domnevamo, da je Kitajska s plačevanjem začela spreminjati ZDA, da bi te postale njena klientska država.

Graeber tako s pregledom različnih zgodovinskih ciklov prikaže specifične značilnosti obdobjih in razloge, ki so vplivali na uporabo in razumevanje denarja, bodisi kot kovanega ali kot kreditnega. Na koncu knjige se posveti kratkemu razmisleku o trenutnem družbenem

položaju in nujnosti, da se pretrga z logiko kapitalizma. Poleg tega poda predlog za izboljšanje trenutnih razmer.

Poglaviten imperativ kapitalizma je nenehna rast in to, kar »je bilo nekoč brezosebni mehanizem, ki je silil ljudi, da so v vsem, kar jih je obdajalo, iskali potencialen vir dobička, zdaj velja kratko malo za objektivno mero zdravosti človeške skupnosti kot take.« (ibid: 517) Toda nenehna rast je nemogoča v svetu, ki ima omejitve. Prav tako v »blagodejne« učinke kapitalizma ni mogoče vključiti vseh ljudi, saj je izkoriščanje inherentno njegovi logiki. Graeber tako ugotavlja, da so vsi teoretiki kapitalizma vedeli, da ta ne bo večno trajal. S propadom Sovjetske zveze je nastala zgodba o koncu zgodovine in začelo se je verjeti, da bo kapitalizem za vedno prevladal. A takole trdi Graeber:

Kapitalizem – oziroma vsaj finančni kapitalizem – vpričo obeta lastne večnosti kratko malo eksplozira. Če ga namreč ne more biti konec, potem ni absolutno nobenega razloga, da ne bi delali dolga – oziroma prihodnjega denarja – brez konca in kraja. Nedavni dogodki, kakor da bi to potrjevali. Čas pred letom 2008 je bil takšen, da so mnogi začeli verjeti, da se bo kapitalizem prav res ohranil za vselej – oziroma vsaj nihče se očitno ni bil zmožen domisliti nobene alternative. Nemudni učinek je bil vrsta vse bolj predrznih balonov in ti so sesuli ves ta aparat. (ibid: 537)

Zdaj, ko je znova postalo jasno, da kapitalizem ne more biti večni, smo pred izzivom, da najdemo alternativo. To ne bo najlažje, saj zadnja tri desetletja prevladuje ozračje resignacije, strahu in golega obupa, zaradi katerih si ne upamo predstavljati boljšega in pravičnejšega sveta niti v najbolj intimnih sanjah. A Graeber je optimist, saj je prepričan, »da zgodovine še ni konec in da bodo zagotovo še vznikale osupljive nove ideje.« (ibid: 572) Eno tudi sam predlaga, ko zapiše:

Po mojem je že zdavnaj prišel čas za jubilej v biblijskem slogu: tak, ki bo odpisal tako mednarodne kot porabniške dolgove. Bil bi dobrodošel ne le zato, ker bi ublažil toliko dejanskega človeškega trpljenja, ampak tudi, ker bi se na ta način spomnili, da denar ni noben tabu, da poravnavanje lastnih dolgov ni kvintesenca moralnosti, da gre pri vseh teh rečeh zgolj za del dogovorov in ureditev med ljudmi in da pomeni demokracija, če sploh kaj pomeni, zmožnost nas vseh, da se skupaj sporazumemo o drugačni ureditvi. (ibid: 580)

Dolgove je tako po njegovem mnenju treba odpisati in začeti živeti na novo. In kot pokaže njegov zgodovinski pregled, se je večina revolucij, ko je prišlo do odkritega konflikta med razredi, začela prav z odpisom dolgov. Vendar odpis dolga ni dovolj, saj bo moralo priti tudi do vznika novih načinov menjave.² Kot smo poudarili že skozi pregled zgodovine, Graeber vidi v vplivu države tisto odločilno razliko med predkapitalističnim in kapitalističnim trgom. Tako na primer zapiše: »Zgodba o virih kapitalizma torej ni zgodba o tem, kako so brezosebne tržne sile postopno uničevale tradicionalne skupnosti. V resnici gre za zgodbo o tem, kako se je ekonomija zaupanja (kredita) spremenila v ekonomijo interesa (obresti); za zgodbo o postopnem predručenju moralnih omrežij, v katere vdira brezosebna [...] državna oblast.« (ibid: 497) Ta zapis sicer minimizira vpliv tržne konkurence in daje (pre)velik pomen državi. A kljub temu moram priznati, da ravno v državah, ki so zaradi devastacije kapitalistične logike postale nezmožne skrbeti za socialno varnost svojih prebivalcev, nastajajo nove oblike sodelovanja in menjave. Te so neprofitno naravnane, temeljijo na zaupanju in znova ustvarjajo občutek solidarnosti v skupnosti. Znova torej nastajajo oblike, ki so pravzaprav prevladovale v vseh obdobjih kreditnega/virtu-

alnega denarja. V tem trenutku ne moremo še dokončno odgovoriti, ali bodo tudi tokrat postale prevladujoče, vsekakor pa je pričujoča knjiga referenčen dokument, ki dokazuje, da je to mogoče.

Literatura

- BUTTIGLIONE, LUIGI PHILIP R. LANE, LUCREZIA REICHLIN IN VINCENT REINHART (2014): *Deleveraging? What Deleveraging? Geneva Reports on the World Economy*. Dostopno na: <http://www.voxeu.org/sites/default/files/image/FromMay2014/Geneva16.pdf> (2. februar 2015).
- DAMIJAN P., JOŽE (2015) Zakaj je lahko dobro, če Siriza zmaga. *Finance*. Dostopno na: <http://www.finance.si/8815913/Zakaj-je-lahko-dobro-%C4%8De-Siriza-zmaga> (15. januar 2015).
- THE WALL STREET JOURNAL (2013): Number of the Week: Total World Debt Load at 313% of GDP. Dostopno na: <http://blogs.wsj.com/economics/2013/05/11/number-of-the-week-total-world-debt-load-at-313-of-gdp/> (11. maj 2013).

---

² Dodati velja tudi nove načine produkcije, a Graeber o produkcijskih procesih ne piše.